

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

5

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė

Artūras Dubonis

5

LII
LIETUVOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIUS 2014

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
(Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-8-22)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Darius Baronas
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Zenonas Butkus
(*Vilniaus universitetas*)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mathias Niendorf
(*Kylio universitetas*)

Rimvydas Petrauskas
(*Vilniaus universitetas*)

Irena Valikonytė
(*Vilniaus universitetas*)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

TURINYS

Artūras Dubonis

Pratarmė 9

Straipsniai

Tomas Čelkis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIII–XVI a. 11

Conception of the Frontier between The Grand Duchy of Lithuania and The Teutonic Order and Delimitation Processes in The 13th–16th Centuries.

Summary 40

Mindaugas Klovas

Privataus dokumento juridinė galia XV–XVI a. pradžioje 43

Legal Power of a Private Document in The 15th–Early 16th Century. *Summary* ... 55

Arvydas Maciulevičius

Kodėl 1495 m. iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo išvaryti žydai?

Apie žydų išvaymo sąsajas su judaizavimo judėjimu 57

Why in 1495 Jews were Driven Away from The Grand Duchy of Lithuania?

On The Links of The Eviction of Jews to The Movement of

Judaizing Heresy. *Summary* 81

Jonas Drungilas

Pinklės atvykusiai lenkų bajorijai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje 1447–1588 m.: juridinių suvaržymų ištakos, raida ir funkcionavimas 85

Traps for The Incoming Polish Nobility in The Law of The Grand Duchy of Lithuania in 1447–1588: Origins, Development and Functioning of Legal

Restrictions. *Summary* 106

Darius Antanavičius

- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės asesorių ir reliacijos teismų nutarimų vykdymas Kauno miesto taryboje XVI a. pabaigoje 107
- Pursuance of Assessors' and Relatio Courts' Rulings in Kaunas City Council in The Late 16th Century. *Summary* 145

Inga Ilarienė

- 1388 m.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyskupijų viešieji notarai 147
- The Corps of Notaries Public in The Grand Duchy of Lithuania in 1388–16th Century. *Summary* 163

Martynas Jakulis

- Vilniaus katedros kapitulos pajamos XVI a. antroje pusėje–XVIII a. pajamų-išlaidų registru duomenimis 171
- Income of Vilnius Cathedral Chapter in The 16th – Late 18th Century Based on The Data of Income-Expenditure Registers. *Summary* 191

Gražina Sviderskytė

- Kodėl JAV netyrė „Lituanicos“ katastrofos? Teisiniai ir politiniai aspektai „Darius & Girch“ byloje 195
- Why the United States of America did not Investigate The Crash of „Lituanica“? Legal and Political Aspects of The “Darius & Girch” File. *Summary* 212

Šaltinių publikacijos*Олег Луцкевич*

- Орденский экземпляр договора о четырехлетнем перемирии и военной помощи между Великим Княжеством Литовским и Тевтонским орденом (31 октября 1382 г.) 215
- The Order's Copy of The Treaty of Four-Year Peace and Military Assistance between The Grand Duchy of Lithuania and The Teutonic Order (31 October 1382). *Summary* 232

Laimontas Karalius

- 1554 metų Balninkų dvaro valakų matavimo registras 233
- Wallach Measurement Register of Balninkai Estate of 1554. *Summary* 265

Diskusija*Elmantas Meilus*

- 1 – 2 = –1? (Atsakymas į Aivo Ragauskio „diskusiją“) 267
- 1 – 2 = –1? (A Reply to Aivas Ragauskas’ “Debate”). *Summary* 278

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

- Aštuonioliktojo amžiaus šaltinių publikavimas Lietuvoje: pasiekimai ir
 problemos 279
- Publication of Sources of the 18th Century in Lithuania: Traditions and
 Challenges. *Summary* 295

Anotacijos. Recenzijos

- 1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai) = Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, sudarė / pod redakcją J. Kiaupienė ir L. Korczak; parengė / opracowali J. Kiaupienė, L. Korczak, P. Rabiej, E. Rimša ir J. Wroniszewski (serija: *Lietuvos užsienio politikos dokumentai. XIII–XVIII a.*), Vilnius, Kraków: LII leidykla, 2013. – 543 p. – (*Mindaugas Klovas*) 297
- Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, підготували до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук (serija: *Пам’ятки Української мови. Серія актових документів і грамот*), Луцьк, 2013. – 733 с. – (*Darius Vilimas*) 301
- 1812 metų Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijos posėdžių protokolai*, parengė V. Pugačiauskas, Vilnius: LII leidykla, 2012. – 358 p. – (*V. P.*) 304
- Santrumpos 307
- Apie autorius 309
- Autoriams 311
- Guide for Authors 315

PRIVATAUS DOKUMENTO JURIDINĖ GALIA XV–XVI A. PRADŽIOJE

Mindaugas Klovas

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje privatūs dokumentai atsiranda XIV a. pabaigoje. Rašto kultūros plėtrą stimuliuavo krikštas, valdovų suteikiamos pirmosios rašytinės privilegijos, racionalesnis ūkio tvarkymas, savivaldą gaunantys miestai ir kita¹. Pamažu privatus dokumentas tampa įprasta priemone reguliuojant tiek ūkinius, tiek teisinius visuomenės santykius. Viena iš svarbiausių dokumento kaip istorinio šaltinio pažinimo problemų yra juridinės jo galios klausimas. Juridinė galia – tai dokumento patikimumo ir svarumo teisinėje sistemoje lygmuo. Suvokimas, kokią reikšmę visuomenėje turėjo vienas ar kitas dokumentas, atitinkamai leidžia vertinti ir interpretuoti jo turinį. Šią problematiką sprendžia istorijos pagalbinės disciplinos diplomatikos tyrėjai, kurios tradicijos Lietuvos istoriografijoje dar neturi senesnių tradicijų, labiau apsiriboja konkrečių atvejų autentiškumo tyrimais (įvairių falsifikatų nustatymais²).

¹ J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. LDK 1386–1529*, t. 4, 2009, žr. sk. 4.1 „Raštas keičia kraštovaizdį“, sk. 7.2 „Teisės surašymo pradžia – pirmosios rašytinės privilegijos“; A. I. Груша, *Мяноўная грамата князя Васіля Нарымонтавіча і фарміраванне пісьмовай культуры ў прававой сферы Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XIV – першай трэці XV ст.*, Мінск, 2010.

² Lietuvos diplomatikos pradininkai buvo K. Jablonskis, analizavęs rusėniškus dokumentus (K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, sud. V. Merkys, Vilnius, 1979, skyrius „Lietuvos rusiškųjų aktų diplomatika“), ir A. Vasiliauskas, kuris tyrė Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto diplomatiką (A. Vasiliauskas, „Vytauto Didžiojo diplomatika“, *Senovė*, t. 2, Kaunas, 1936, p. 175–214). Šiuo metu didesnio dėmesio sulaukė falsifikatai: R. Ragauskienė, „Galimybė klastoti bajorijos dokumentus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, sud. D. Antanavičius ir D. Baronas, Vilnius, 2008, p. 219–248; L. Karalius, „Kauno muitinės rejestro atmintinė. Falsifikatas Lietuvos Metrikoje (XV–XVI amžių sandūra)“, *Kauno istorijos metraštis*, t. 6, Kaunas, 2005, p. 7–64; D. Antanavičius, „1380 ir 1412 m. Vytauto falsifikatų Bresto dvasininkams genezė“, *Lietuvos istorijos metraštis*, t. 1, 2003, Vilnius, 2004, p. 41–42; Z. Kiaupa, „1408 metų Vytauto privilegija Kauno miestui“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1979 metai*, Vilnius, 1981, p. 5–19 ir kiti. Ankstyvuosius LDK dokumentus tyrinėjo ir užsienio šalių istorikai: K. Chodyncki, „O wpływach polskich na dokument ruski W. Ks. Litewskiego“, *Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich*, t. 1, Lwów, 1925, p. 1–7; M. Kosman, „Dyplom Władysława Jagiełły dla Wielkiego Księstwa Litewskiego“, *Archeion*, t. 68, Warszawa, 1968, p. 45–59; M. Kosman, „Dokumenty Wielkiego księcia Witolda“, *Studia Źródłoznawcze*, t. 16, Warszawa, 1971, p. 139–169; P. Rabiej, „Dokumenty Unii

Vakarų Europoje diplomatikos tradicijos turi gilius šaknis, taip pat plačiai plėtojami ir rašto kultūros tyrimai³.

Kokie kriterijai leidžia nustatyti dokumento juridinės galios dydį? Kalbant apie juridinius klausimus aptariamuoju laikotarpiu svarbiausias šaltinis yra Pirmasis Lietuvos Statutas, tačiau jis lieka už šio tyrimo ribų, nes straipsnyje bandysime apčiuopti privataus dokumento juridinės galios atspindžius dar iki jiems įgaunant konkrečių teisinių normų pavidalą. Be to, ir PLS privačių dokumentų reglamentavimui skiriama labai mažai dėmesio, nebent testamentų sudarymui ir skolarasčiams⁴. XV–XVI a. pradžios šaltiniai leidžia kalbėti apie tris privataus dokumento galios aspektus. Pirmiausia privačių dokumentų panaudojimas teisme. Dokumentą galime laikyti juridiškai patikimu, jeigu teismas pripažįsta juo patvirtintą sandorį be jokių kitų pagalbinių priemonių (pvz., liudininkų šaukimo, priesaikos reikalavimo ir pan.). Antras aspektas – privačiu dokumentu įvykdyto sandorio patvirtinimas papildoma valdovo ar jo pareigūno privilegija. Ir galiausiai trečiasis – visuomenės požiūris į nusistovėjusias tradicijas keičiantį privatų dokumentą ir jo ginčijimo atvejai.

Šiame straipsnyje dokumentais suvokiami tie raštai, kurie turi juridinių sutarčių formuliarą, patvirtinimo priemones (antspauduoti) ir fiksuoja įvairius sandorius – dovanojimus, užrašymus, sutartis ir kt. Privatūs dokumentai – tai didikų, vidutinių ir smulkiųjų bajorų bei miestiečių paskelbti dokumentai, kurie vienaip ar kitaip susiję su asmeniniais (privačiais) jų interesais. Istoriografijoje sutartinai valdovas ir bažnytiniai hierarchai laikomi viešais asmenimis, todėl jų atžvilgiu privataus dokumento sąvoka netaikoma⁵.

XIV a. pabaiga–XV a. antra pusė labai skurdi, turi mažai išlikusių rašytinių teismų sprendimų. Žinomi keli užrašyti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto, kunigaikščio Švitrigailos ir Kazimiero Jogailaičio paskelbti bylų sprendimai, kurie bent kiek leidžia paliesti ir ankstyvąjį rašto kultūros plėtros laikotarpį⁶. Pagrindinis

horodelskiew“, 1413 m. *Horodlės aktai = Akty Horodelskie z 1413 roku: (dokumentai ir tyrinėjimai)*, sud. J. Kiaupienė, L. Korczak, Vilnius/Kraków, 2013, p. 83–118 ir kiti. Kaip matome, daugiau dėmesio sulaukė valdovų kanceliarijos produkcija, o privačių dokumentų tyrimai apleisti.

³ M. Mostert, „A Bibliography of Works on Medieval Communication“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy (New Approaches to Medieval Communication)*, t. 1), ed. M. Mostert, Turnhout, 2005, p. 193–297.

⁴ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. 2, d. 1: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis, par. S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 1991, apie testamentus žr. I sk. 17 str., V sk. 9, 11, 12, 15, 16, išplėstinės redakcijos 14 str., apie skolarasčius X sk., 3 str.

⁵ Apie privataus dokumento problematiką žr. O. Posse, *Die Lehre von den Privaturkunden*, Leipzig, 1887; O. Redlich, *Die Privaturkunden des Mittelalters. Urkundenlehre*, München, 1911; A. Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, t. 1: *Diplomatique generale*, Paris, 1929; t. 2: *L'acte prive*, Paris, 1948; K. Skupieński, *Funkcje Małopolskich dokumentów w sprawach prywatnoprawnych do roku 1306*, Lublin, 1990; C. M. Каштанов, *Русская дипломатика*, Москва, 1988 ir kt.

⁶ J. Ochmański, *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuania 1386–1430*, Warszawa–Poznań, 1986, nr. 11, p. 17 (1393 m.); nr. 17, p. 23 (1414, 1425 m.); *Kodeks dyplomatyczny ka-*

tyrimo šaltinis – ankstyviausios Lietuvos Metrikos knygos, apimančios chronologines ribas nuo XV a. devintojo dešimtmečio iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529)⁷. Nagrinėjamos civilinės bylos, susijusios su turтинiais ginčiais.

Dokumento juridinės galios viduramžiais problematika sulaukė nemažai užsienio istorikų dėmesio. Naujausi tyrimai rodo, kad Merovingų epochoje dokumentas iš esmės tebuvo atminties saugojimo priemonė, o ne savaimis įrodymas ir nebuvo esminė sandorio patvirtinimo priemonė⁸. VII a. frankų teisyne (*Lex Ribuaria*) minima galimybė sudaryti testamentą ir globos raštą perleidžiant savo turtą. Tačiau tai nebuvo būtina priemonė – dokumentas sudaromas, jeigu to pageidautų pats turto perleidėjas. Istorikai pateikia pavyzdžių, kai privatūs dokumentai teismo panaudojami Prancūzijoje jau IX a. viduryje, bet tai greičiau išskirtiniai atvejai⁹. Taip pat yra išlikę privačių dokumentų, susijusių su Sankt Galeno vienuolyno dotacijomis IX a., tačiau čia teismuose privatūs dokumentai praktiškai nebuvo naudoti kaip įrodymas¹⁰. Vokiškų žemių kilmingieji X a. pradeda sudarinėti dokumentus ir juos patvirtinant naudoti asmeninius antspaudus. Vėliau ši praktika plinta ir jau XIII a. privačių dokumentų sudarymas ir privataus antspaudo naudojimas tampa visuotinis ir privaloma privataus sandorio dalimi (neturintis savo antspaudo turėjo prašyti, kad kitas asmuo pridėtų savąjį)¹¹.

tedry i diecezji wileńskiey, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1932–1948, nr. 108, p. 133 (1399, 1414 arba 1429 m.); *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Slawucie*, t. 1 (1366–1506), wyd. Z. L. Radziszewski i in., Lwów, 1887, nr. XLIII, p. 41–42 (1444 m.).

⁷ Didžiąją dalį medžiagos straipsnio tematika galima rasti šiose Lietuvos Metrikos publikacijose: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr.5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, par. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2012; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, par. L. Karalius ir D. Antanavičius, Vilnius, 2008; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, par. A. Baliulis, Vilnius, 2007; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, par. A. Dubonis, Vilnius, 2002; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, par. L. Anužytė, Vilnius, 2004; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, par. D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 1998; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1522–1530). Teismų bylų knyga 4*, par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1997; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225 (1528–1547). Teismų bylų knyga 6*, par. S. Lazutka ir I. Valikonytė, Vilnius, 1995; *Акты Литовской Метрики*, собр. Ф. И. Леонтович, t. 1 (1413–1498), Варшава, 1896; t. 2 (1499–1507), Варшава, 1897; *RIB*, t. 20 (Литовская Метрика, t. 1: книги судных дел), Санкт Петербург, 1903.

⁸ P. S. Barnwell, „Action, speech and writing in early frankish legal proceedings“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy (Medieval legal process: physical, spoken and written performance in the Middle ages*, t. 22), ed. M. Moster and P. S. Barnwell, Turnhout, 2011, p. 11–25.

⁹ G. Declercq, „Between legal action and performance: The *firmatio* of charters in the Early Middle Ages“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, t. 22, p. 65. Čia pateikiamas vienas pavyzdys, kai privatus dokumentas buvo atmetas teismo, nes nebuvo tinkamai patvirtintas; pasitelkti vietos gyventojai, kurie žinojo apie sandorį.

¹⁰ K. Heidecker, „Charters as texts and as objects in judicial actions: the example of the Carolingian prive charters of St. Gall“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, t. 22, p. 27–38.

¹¹ W. Ewald, *Siegelkunde*, München und Berlin, 1914, p. 39–40.

Danijoje privatūs dokumentai sudarinėti nuo XII–XIII a. sandūros ir naudoti atminčiai apie transakciją išsaugoti, bet nebuvo transakcijos teisėtumą įrodanti priemonė¹². 1220 ir 1241 m. teisynai tai patvirtina – valdų transakcijas įteisindavo žodinis liudininkų liudijimas ir vienos šalies priesaika. Čia privatus dokumentas tampa svarbia juridine priemone tik XIV a.

Iki XI a. Anglijoje sandoriai buvo sudaromi be jokių rašytinių liudijimų, XII a. privačius dokumentus pradėjo naudoti diduomenė dotuodama bažnytines institucijas, o jau XIII a. viduryje dokumentų panaudojimas labai plačiai išplito net žemuosiuose visuomenės sluoksniuose – ir menkiausi sandoriai fiksuoti raštu¹³. Tuo laiku dokumentas tampa ir patikima priemone teisme.

Lenkijoje privatūs dokumentai sudaromi nuo XII a. pabaigos, o išplinta XIII a. su vokiečių kolonizacija ir su tuo susijusiais ekonominiais bei socialiniais pokyčiais¹⁴. Tuo metu kūrėsi vyskupų ir valdovų kanceliarijos, o nuo XIII a. vidurio dokumentai pradedami naudoti teisme kaip įrodymas¹⁵. Istorikai sutaria, kad tuo metu valdovo paskelbtas dokumentas virsta visaverčiu įrodymu, tuo tarpu dėl privačios juridinės galios abejojama, ar tada jis prilygo liudininkams ir pan.¹⁶ XIV–XV a. rašto kultūra išplinta daugelyje tiek viešojo, tiek privataus gyvenimo sričių ir privatus dokumentas įgyja didelę juridinę reikšmę. Panaši situacija buvo ir kitose Vidurio Rytų Europos valstybėse¹⁷.

Rusios žemėse privatūs dokumentai pasirodė vėliau. XI a. sudaryta Rusų tiesa liudija, kad sandoriai buvo žodiniai su tam tikru ceremonialu (liudininkais ir pan.), ir spėjama, jog paskutinė valia buvo išreiškiama taip pat žodžiu¹⁸. Rusijos istoriografijoje plačiai diskutuota dėl privataus dokumento atsiradimo Rusijoje pradžios laiko¹⁹. Iš esmės istorikai laikosi dar S. N. Valko padarytų išvadų, pasak kurio pri-

¹² M. H. Gelting, „Circumstantial evidence: Danish charters of the thirteenth century“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, t. 22, p. 162.

¹³ M. Clanchy, *From memory to the written record. England 1066–1307*, Oxford, 1993, p. 46–51, 53.

¹⁴ Žr.: T. Jurek, „Stanowisko dokumentu w średniowiecznej Polsce“, *Studia Źródloznawcze*, t. 40, Warszawa, 2002, p. 9–10; A. Adamska, „From memory to written record“ in the periphery of Medieval latinitas: the case of Poland in the eleventh and twelfth centuries“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy (Charters And The Use Of The Written Word In Medieval Society)*, t. 5), ed. K. Heidecker, Turnhout, 2000, p. 94–95; K. Skupieński, *Funkcje Małopolskich dokumentów w sprawach prywatnoprawnych do roku 1306*, Lublin, 1990 ir kt.

¹⁵ T. Jurek, *op. cit.*, p. 10.

¹⁶ St. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Kraków, 1934, p. 146, 245–246; taip pat žr. *Dyplomatyka wieków średnich*, op. K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Warszawa, 1971, p. 126–129.

¹⁷ Žr. A. Adamska, „The introduction of writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia)“, *Utrecht Studies in Medieval Literacy (New Approaches To Medieval Communication)*, t. 1), ed. M. Mostert, Turnhout, 2005, p. 165–190.

¹⁸ H. A. Соболева, *Русские печати*, Москва, 1991, p. 74.

¹⁹ Istoriografijos apžvalga žr. В. М. Панеях, „Время возникновения русского частного акта: (историографические заметки)“, *Вспомогательные исторические дисциплины*, t. 25, Sankt Peterburgas, 1994, p. 19–40.

vatus dokumentas Novgorode ir Pskove atsiranda XIII a., o centrinėje Rusios dalyje XIV a.²⁰ Taip pat nesutariama ir dėl juridinės jo galios. Manoma, kad ji pamažu didėjo tik nuo XV a. pabaigos.

Dokumento juridinės galios klausimu Lietuvos istoriografijoje aiškiai išsiskiria dvi teorinės pozicijos. Pirmajai atstovauja Konstantinas Jablonskis, kuris itin sureikšmina dokumento galią ir jo panaudojimą teisme²¹. Jis manė, kad bet kuris rašytinis dokumentas (aktas) ar net tiesiog užrašas apie įvykusį sandorį galėjo būti patikima priemonė teisme iš esmės nuo privačių dokumentų atsiradimo pradžios (XIV a. pabaiga–XV a. pradžia). Tuo tarpu Raimonda Ragauskienė teigia (tiesa, tiesiogiai nepolemizuodama su Jablonskiu), kad ikistatutiniu laikotarpiu „dokumento reikšmė dar nebuvo įvertinta. Gyventojai buvo ne itin raštingi, dokumentai naudoti retai, teismuose svarbiausias įrodinėjimo būdas buvo žodinis, o ne raštiški susitarimai“²². Pastaroji pozicija šiuo metu vyrauja. Vis dėlto galima manyti, kad abi šios nuomonės pernelyg kraštutinės, todėl verta nuodugniau pasigilinti į dokumentų vietą teismų praktikoje.

LDK paskelbtų teismų bylų dokumentų pagrindinis šaltinis yra Lietuvos Metrika, kuri atsiranda tik XV a. pabaigoje. Praktiškai visas XV a. skendi „tyloje“, kurią iš dalies padeda pašalinti tie pat ankstyvieji teismų įrašai Metrikoje. Čia randame kaip įrodymą teisme panaudojant ankstesnių valdovų paskelbtas privilegijas, kurios siekia Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laikus²³. Taip pat pateikiami ir buvusių teismų užrašyti sprendimai, tačiau visi jie yra daugiau ar mažiau vienalaikiai²⁴.

Išlikę vos keli ankstyvieji XIV a. pabaigos–XV a. vidurio teismų dokumentai nėra tiesiogiai susiję su privačių dokumentų panaudojimu, tačiau byloja apie atsiradusią palankią terpę jų svarbai augti. Ankstyviausias užrašytas didžiojo kunigaikščio Vytauto teismo sprendimas – 1393 m. teismo sprendimas byloje tarp Vilniaus vyskupo Andriaus ir kunigaikščio Švitrigailos dėl vienos dalijamos žemės²⁵, kiti du – XV a. antrojo–trečiojo dešimtmečio²⁶. Reikia atkreipti dėmesį į šių dokumentų teksto struktūrą – visiems būdinga itin skurdi formuluotė. Kiti teismų sprendimai žinomi tik iš

²⁰ С. Н. Валк, *Избранные труды по историографии и источниковедению*, Санкт-Петербург, 2000, p. 516–555.

²¹ K. Jablonskis, *op. cit.*, p. 219–298.

²² R. Ragauskienė, „Bajorų archyvų gaisrai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, *Lituanistica*, nr. 1, 2007, p. 2–3. Tai perima ir kiti istorikai, pvz., V. Ališauskas, *Sakymas ir rašymas. Kultūrų modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius, 2009, p. 193.

²³ *RIB*, t. 20, nr. 62, 109, 160, p. 74–78, 143–144, 212–215.

²⁴ *RIB*, t. 20, nr. 91, 144, p. 116–117, 196–197.

²⁵ J. Ochmański, *op. cit.*, nr. 11, p. 17. Plačiau apie Vytauto dokumentus žr. M. Kosman, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, *Studia Źródłoznawcze*, t. 16, Warszawa–Poznań, 1971, p. 139–169.

²⁶ Vienas – 1414 arba 1425 m. datuotinas teismo sprendimas ginče tarp Vilniaus vyskupo ir bajoro Vigailos dėl gaudymvietės (žr. J. Ochmański, *op. cit.*, nr. 17, p. 23; *KDKW*, nr. 93, p. 121–122). Kitas – 1399, 1414 arba 1429 m. datuotinas teismo dokumentas tarp vyskupo ir kunigaikščių Giedraičių dėl vieno ežero, žr. *KDKW*, nr. 108, p. 133.

XV a. vidurio. Tai – 1444 m. byla, kurią sprendžia Panasko Golubovičius, Michailas Celovičius ir Lechas Koniuskis dėl kunigaikščio Švitrigailos suteiktų valdų kancleriui Fedkai, kurias laikė kažkoks Danila Vološinas²⁷. Išsprendžiama nuvykus į vietą ir iškvietus vietinius seniūnus, kurių liudijimas buvo svarbiausias šioje byloje. Kiti – 1447–1458 m. datuotinas Polocko vietininko Andriaus Sakaičio teismo dokumentas²⁸ ir 1461 ar 1476 m. spręsta byla tarp Vaskos Gulevičiaus ir Vasilijaus Sanguškaičio²⁹. Visi šie dokumentai išsiskiria gerokai išplėstu formulariu lyginant su paskelbtais Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laikų teismų sprendimais. Jų turinys atspindi ne tik nuosprendį, bet ir ginčo sprendimo eigą ir aplinkybes. Neišplėtoto formulario dokumentai rodo, kad nebūta didesnės praktikos teismų sprendimus fiksuoti raštu (šių sudarymo iniciatorius buvo Vilniaus vyskupas). Galima daryti prielaidą, kad aptariamuoju laikotarpiu privatus dokumentas, jeigu jis ir buvo sudarytas, nevaidino didesnio vaidmens teisme. Tačiau nuo XV a. vidurio galime kalbėti apie sąlyginai išplėtotą teismo dokumento formularį, t. y. apie plėtojamą rašto kultūrą teismuose. Nors tuo laiku teismuose svarbiausią vaidmenį vaidina priesaika³⁰, visgi tai byloja apie palankios terpės atsiradimą privačių dokumentų reikšmės augimui.

Istoriografijoje žinomas vienas XV a. antrosios pusės amžininkų itin iškalbingas atvejis apie to amžiaus vidurio realijas – 1486 m. valdovo Kazimiero Jogailaičio ir Ponų tarybos nagrinėta byla, kurioje Agafija Alechnovaja Pugačiova su sūnumi skundžia Jurgį Zenavičių dėl jo tėvo paliktų valdų³¹. Kaip įrodymą ieškovė pateikia Jono Zenavičiaus užrašymą, kuriame aiškiai nurodoma, kam kurios valdos atitenka. Šis privatus dokumentas, spėjama, buvo sudarytas dar XV a. viduryje, tačiau jis sukelia tam tikrą teisėjų nuostabą, nes „tai reikalas senas, o tuo metu nebuvo įprasta vieni kitiems tokius raštus duoti“. Atsakovas bandė ginčyti, kad dokumentas yra falsifikatas, tačiau likę gyvi liudininkai (du iš trijų) atsiuntė savo paliudijimus, kad užrašymas yra teisėtas. Galime atkreipti dėmesį į tai, kad tarp XV a. vidurio išlikusių privačių dokumentų, be vieno kito pardavimo, testamento ar dovio užrašymo, daugumą sudaro suteiktys bažnytinėms institucijoms³². Ši teisėjų pastaba

²⁷ *Archivum książąt Lubartowiczów Sanguszków*, t. 1, nr. 43, p. 41–42.

²⁸ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, t. 1, сост. А. Л. Хорошкевич, Москва, 1977, nr. 80, p. 168–170.

²⁹ А. И. Груша, „Недоверие – не из-за него ли появился письменный акт?“, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2010, nr. 1(7), p. 138 (30 išnašoje nuoroda į originalą: „Bczart. Perg. 1275“).

³⁰ А. И. Груша, *Мяноўная грамата*, p. 30–31; taip pat žr. V. Raudeliūnas, „Priesaika kaip įrodymas senojoje Lietuvos teisėje (XIII–XVI a. pr.)“, *Socialistinė teisė*, 1974, nr. 1, p. 52–56.

³¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 97, p. 123–124; taip pat žr. А. И. Груша, „И привилеям своим подтвердил: у вытокаў пісьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага“, *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Фёдаравіча Спірыдонава*, укл. Р. А. Аляхновіч, А. И. Груша, А. Б. Доўнар, Мінск, 2007, p. 234–236.

³² XV a. bažnytinės fundacijos ir dotacijos žr. *KDKW*, t. 1, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1948; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, ed. P. Jatulis, Roma, 1984.

parodo, kad tai nėra vien šaltinių išlikimo problema – XV a. viduryje patvirtinti sandorius privačiu dokumentu buvo retas ir neįprastas dalykas, ką jau kalbėti apie jų panaudojimą teisme.

Kiek galima spręsti iš šaltinių, situacija pradeda keistis XV a. 8–9 dešimtmečiais, kuomet Lietuvos Metrikoje jau atsispindi gerokai gausesnė teismų praktika. Ji leidžia aiškiau suvokti atsirandančią privataus dokumento kaip įrodymo svarbą. Išnagrinėjus šio laikotarpio teismų bylas, pavyko rasti gausų skaičių bylų, kuriose kaip svarus įrodymas buvo panaudotas privatus dokumentas. Nors ankstyviausias žinomas ginčas dėl parduotos valdos fiksuotas dar 1470–1473 m. Valkavisko vietininko Jono Iljiničiaus ir Jono Meleškovičiaus spęstoje byloje³³, tačiau privačių dokumentų panaudojimą Lietuvos Metrikoje užfiksuotose bylose aptinkame tik nuo 1482 m. Iki PLS (1529 m.) paskelbimo rasta daugiau nei 200 atvejų. Panaudoti įvairaus turinio privačių asmenų paskelbti dokumentai. Plačiausiai naudoti turto pardavimo dokumentai (rasta daugiau nei 70)³⁴, testamentai (daugiau nei 60)³⁵ ir skolaraišciai (daugiau nei 30)³⁶. Mažiau – fundacijos ir dotacijos, turto įkeitimo, dovio užrašymo, valdų dalybų ir kiti privačių asmenų paskelbti dokumentai. Palyginimui paminėsiu, kad XIV a. pabaigos–XVI a. pradžios iš viso rasta apie 1200 privačių asmenų – didikų, vidutinių ir smulkiųjų bajorų bei miestiečių – paskelbtų dokumentų. Tiesa, tik maža dalis originalai, daugiausia nuorašai ir registrai. Toks išlikusių ir panaudotų teismuose dokumentų santykis rodo apie didelį rašto kultūros įsisavinimą visuomenėje, tvarkant kasdienes gyvenimo reikalus.

Ankstyviausias žinomas privataus dokumento panaudojimas teisme – 1482 m. Kazimiero Jogailaičio ir Ponų tarybos spęsta byla³⁷. Ieškovai Sutkus Mingailaitis, Kristupas ir Jurgis Jatautaičiai reikalavo savo velionės sesers valdų dalies, o atsakovas pateikia jos užrašymą (testamentą), kuriuo šioji paliko jam visas savo valdas. Tarp ieškovų ir atsakovo vyksta susitarimas (*еднанье*) ir pastarajam lieka tik trečioji dalis. Kaip galima spręsti, šioje byloje užrašymas lemiamo vaidmens nesuvaidina, o teismo sprendimas priimtas „pagal susitarimą“ (*подлуг еднанья*). Antai jau 1484 m. Kazimiero Jogailaičio ir Ponų tarybos spęstoje byloje, atsakovui pateikus kaip įrodymą testamentą, šiam pripažįstamos visos užrašytos valdos bei nurodoma įvykdyti ir kitus rašte nurodytus įsipareigojimus, kaip antai velionio skolos padengimas³⁸. Tai ankstyviausia rasta byla, kurioje privatus dokumentas tapo pagrindiniu įrodymo būdu.

³³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, nr. 92, p. 76.

³⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 17, p. 54; nr. 28, p. 60; nr. 202, p. 170; nr. 262, p. 225 ir kt.

³⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225*, nr. 46, p. 54; nr. 123, p. 96; nr. 125, p. 98 ir kt.

³⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225*, nr. 30, p. 41; nr. 83, p. 72; nr. 85, p. 72; nr. 89, p. 75 ir kt.

³⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 67, p. 112–113.

³⁸ Ten pat, nr. 86, p. 119.

Lietuvos Metrikos bylų analizė parodė, kad nuo XV a. pabaigos privatūs dokumentai plačiai naudoti teismuose kaip įrodymas civilinėse bylose, kurių pagrindinis ginčo objektas buvo žemės nuosavybė. Tokiose bylose praktiškai neregistravo liudininkai ir nepasitelkiama priesaika, o teismo sprendimas priimamas remiantis dokumentu (*подлугъ листа вызнаного, подлугъ тестаменьта* etc). Vis dėlto teismų bylose atsispindi ir kitokia praktika. Galime rasti ir bylas dėl stambios pinigų sumos, valdų įkeitimo solidžiai sumai, valdų dalybų, kuriose nėra minimi sudaryti ar teismui pateikti dokumentai. Antai 1514 m. bajoras Gromyka skundžia Vilniaus miestietį Zinovą, kad šis buvo skolingas jo žmonos pirmajam vyrui 50 kapų grašių. Šis atsakė, kad dalį skolos buvo grąžinęs. Teismas atidedamas ir Vilniaus vaitas įpareigojamas ginčą išspręsti ir iš anksto numatoma, kad jeigu abi pusės norės prisiekti, tegu meta burtus. Tuo tarpu rašytiniai skolarasčiai neminimi³⁹. Vis dėlto tokie atvejai, kai visai nėra duomenų apie dokumentus, XV a. pabaigos–XVI a. pradžios LDK teismuose labai reti. Verta atkreipti dėmesį, kad tose civilinėse bylose, kuriose neminimas privatus dokumentas, nebūtinai reiškia, kad jis nebuvo sudarytas. Jo nepaminėjimas galėjo būti susijęs su tuo, kad paties sandorio sudarymo fakto ieškovas neginčija, o ginčijasi dėl kitų dalykų. Pvz., 1514 m. žemės maršalas Mikalojus Mikalojaitis Radvila sprendė bylą dėl vienos skolos⁴⁰. Ieškovas skundžia, kad jo tėvas pardavė atsakovui valdas už 30 kapų grašių, tačiau liko skolingas 15 kapų. Atsakovas teisinasi, kad tą valdą kiti valdo ir jam jos neperleidžia, tačiau sumokės, kai bus įvesdintas. Šioje byloje neminimi jokie dokumentai, tačiau pats pirkimo sandoris nėra ginčijamas. Ryškėja tendencija, kad dažniausiai vien liudininkams padedant išsprendžiami reikalai susiję su palyginti menkais sandoriais, pvz., dėl piršto žirgo, audinio, nedidelės skolos, pavaldinio įkeitimo ir pan.⁴¹ Svarbu pabrėžti: PLS aiškiai nustatė, kad nei bajorai, nei miestiečiai neturi skolinti daugiau negu 10 kapų grašių be rašytinio dokumento⁴².

Dokumentų, susijusių su žemėvalda, rengimo ir skelbimo praktikoje svarbus ir kitas aspektas – valdovo ar jo pareigūno patvirtinimas. Valdovas stengėsi kontroliuoti žemės disponavimą, nors nėra tiksliai aišku, koku mastu tai buvo daroma. Tačiau tokie patvirtinimai buvo reikalingi ne tik valdovui, kuris rūpinosi, kad nuo to nenukentėtų karinės tarnybos atlikimas ar jo išdas, bet ir turto gavėjams, kad galėtų išvengti kitų asmenų pretenzijų į nuosavybę. XVI a. pradžioje galiojo teisinė norma, kuri neleido sudaryti žemės pirkimo arba pardavimo sandorį be didžiojo kunigaikščio ar jo pareigūno leidimo⁴³. Iš dalies tai patvirtina ir Lietuvos Metrikos medžiaga: užrašymų knygoose, apimančiose XV a. pabaigos–XVI a. pradžios laikotarpį,

³⁹ *RIB*, t. 20, nr. 112, p. 146–147.

⁴⁰ Ten pat, nr. 154, p. 197–198.

⁴¹ Ten pat, nr. 9, p. 9; nr. 12, p. 12.

⁴² *PLS*, p. 230: 10 skyrius, nr. 3.

⁴³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225*, p. XXXVII; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, p. XXIII, XXIV.

gausu valdovo privilegijų, kuriomis patvirtinamos nupirktos ar testamentu užrašytos valdos⁴⁴. Remiantis dar 1413 m. Horodlėje suteiktos privilegijos bajorams nuostatais, valdovas suteikė bajorams teisę laisvai disponuoti savo tėvoninėmis valdomis, tačiau stengėsi įdiegti tam tikrą kontrolės mechanizmą – bajorai turėjo jų atsakyti valdovo ar jo pareigūnų akivaizdoje⁴⁵. Todėl Lietuvos Metrikoje aptinkame nemažai tokių transakcijų patvirtinimų. Tai rodo valdovo, kaip aukščiausio visų teisių garanto, autoritetą. Tačiau koks šio patvirtinimo santykis su privačiu dokumentu? Vargu ar galima kalbėti apie šių dviejų dokumentų tipų (privataus ir valdovo) „konkurenciją“, veikiausiai tai buvo dvi skirtingos šių dokumentų galiojimo sferos.

Valdovo privilegijose dažniausiai randama tokia tvarka: bajoras praneša, kad pirko valdą, pateikia sandorį patvirtinantį privatų dokumentą ir prašo valdovo tai patvirtinti savąja privilegija. Čia svarbiausią vaidmenį vaidina privatus dokumentas, kuris yra realus valdų mainus įteisinantis instrumentas. Būtent juo remdamasis (ne liudininkais) valdovas išduoda savąją privilegiją. Atrodytų, kad bent nuo XV a. pabaigos praktika privačiu dokumentu užtvirtinti kiekvieną žemės valdų transakciją buvo visuotinai išplitusi. Visgi galime rasti ir kitokios praktikos likučių. Antai 1494 m. valdovo privilegijoje nurodoma, kad dvaro maršalas Jurgis Astikaitis pirko valdą, o kartu su juo prieš valdovą stėjo ir buvę tos žemės savininkai, kurie įvykusį sandorį patvirtino⁴⁶. Šiuo atveju apie privatų dokumentą neužsimenama. Įdomu, kad pirkėjas buvo didikas, kaip žinia, šioje socialinėje grupėje rašto kultūra plėtojosi greičiausiai. 1495 m. privilegijoje matome, kad bajoras Senka Polozovičius pirko valdas, pateikė tai patvirtinantį dokumentą ir atvedė buvusius savininkus, kurie įvykusį sandorį patvirtino⁴⁷. Taip pat pasitaiko ir atvejų, kai minimas pirkimas, bet nieko neužsimenama apie privatų dokumentą ar buvusius savininkus⁴⁸. Šie pavyzdžiai parodo galimą sandorio tvirtinimo būdų evoliuciją – perėjimą nuo žodinio prie rašytinio susitarimo. Tačiau duomenys yra itin fragmentiški – neturime žinių apie ankstesnį laikotarpį, kad galėtume susidaryti išsamų vaizdą.

Nors valdovo privilegijų, patvirtinančių valdų transakcijas, būta gana daug, iki PLS paskelbimo teismų praktikoje jomis remtasi retai – rasti vos keli atvejai. Tiesa, vienoje valdovo ir Ponų tarybos sprendimo byloje reikalaujama pateikti kaip tik valdų įsigijimo patvirtinimą⁴⁹. Tokių atvejų turime tik vieną. Be to, jis priklauso XVI a. trečiajam dešimtmečiui, kai disponavimas trečdaliu įgavo vis didesnę mastą. Privataus dokumento svarbą teismuose paryškina vienas kitas atvejis, kuriame išskyla aiškų teismo reikalavimą pateikti privatų dokumentą. 1510 m. žemės maršalas

⁴⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, nr. 27, 71, 102, 103, 110, 114 ir t. t., p. 49, 66, 81, 82, 84, 86.

⁴⁵ *1413 m. Horodlės aktai*, p. 49.

⁴⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, nr. 41; kitas toks pavyzdys nr. 157, p. 55, 102.

⁴⁷ Ten pat, nr. 59, p. 61.

⁴⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 111, 116, p. 111, 113.

⁴⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, nr. 202, p. 170.

Jonas Mikalojaitis Radvila sprendė bylą: Hana Paškovaja norėjo atgauti savo velionio vyro valdą, o atsakovas Tomko teigė ją iš jo nupirkęs⁵⁰. Ieškovė pareiškė, kad apie sandorį nieko nežinojusi. Tada teisėjas paklausė, ar atsakovas turi pirkimo dokumentą. Šis dokumentą pateikė, o teisėjas pasiteiravo, ar jis atvestų ir dokumente įvardytus liudininkus. Tomko „statė kepurę“, kad atvesias. Hana neatsakė ir teisėjas nusprendė jos nenaudai. Antai 1517 m. tas pat žemės maršalas Jonas Mikalojaitis Radvila nagrinėjo ginčą, susijusį su vienos moters priklausomybe bajorui (ji buvo įkeista už skolą)⁵¹. Teisėjas prašo kaip įrodymo tai patvirtinančio rašto. Kitose bylose teismo reikalavimas pateikti sandorį patvirtinantį dokumentą ne toks aiškus. Kartais minima, kad teisėjas paprašo pateikti dokumentą, tačiau jau prieš tai pačiam teismo dalyviui apie jį užsiminus⁵². Kaip matome, iš esmės patvirtinamųjų privilegijų teismai nereikalavė, juose taip pat neatsispindi ir valdovo pareigūnų leidimai ar sutikimai atliekant valdų transakcijas. Visa tai leidžia teigti, kad privatus dokumentas buvo pagrindinė sandorio įteisinimo priemonė ir įrodymas.

Kitas svarbus klausimas – visuomenės požiūris į privatų dokumentą. Visuomenei pamažu pereinant prie rašto kultūros turėtų vykti tam tikra „trintis“ – tarkim, bandymas nepripažinti rašytinio susitarimo vadovaujantis senais papročiais ar pan. Teismų bylos mums suteikia medžiagos tik nuo XV a. antrosios pusės, o istoriografijoje žinomas jau minėtasis 1486 m. atvejis, kai teisėjai teigia, jog „ankščiau [spėjama, kad XV a. viduryje] nebuvo įprasta vieni kitiems tokius raštus duoti“⁵³. Vis dėlto raštas ir rašytiniai dokumentai XV a. antroje pusėje jau nėra kokios nors naujovė, griauianti nusistovėjusius papročius, ir teismui netrukdo priimti sprendimą remiantis pateiktu net ir „senu“ privačiu dokumentu.

Abejonė dokumento teisėtumu kyla dėl galimybės sudaryti jį neteisėtai. Privačių dokumentų klastojimas žinomas nuo pat ankstyvųjų Lietuvos Metrikoje užfiksuotų teismų bylų, kai dokumentai pasitelkiami kaip įrodymas teismuose (ankstyviausias – minėtoji 1486 m. byla). Nuo XVI a. pradžios valdovo kanceliariją ištiko tam tikra „falsifikavimo krizė“, kuomet itin pagausėjo neteisėtų valdovo privilegijų surašymas. Tuo pat metu paplinta ir privačių dokumentų falsifikavimas⁵⁴. Dokumento apšaukimo klastote ar jo teisėtumo nepripažinimo priežasčių būta įvairių. Pavyzdžiui, 1514 m. žemės maršalo Jono Mikalojaitičio Radvilos nagrinėtoje byloje neigiamas pardavimo dokumento teisėtumas remiantis tuo, kad neužleidžiantis valdų atsakovas Andrius Stankevičius sandoryje nedalyvavo ir tėvonijos nepardavė⁵⁵. Visgi atvykę dokumente įvardyti liudytojai patvirtino sandorio teisėtumą. Štai 1524 m. to pat žemės maršalo

⁵⁰ *RIB*, t. 20, nr. 27, p. 29–30.

⁵¹ Ten pat, nr. 331, p. 439.

⁵² Ten pat, nr. 357, p. 481.

⁵³ Žr. 31 išnašą.

⁵⁴ Plg. R. Ragauskienė, „Galimybė klastoti“, p. 219–248.

⁵⁵ *RIB*, t. 20, nr. 99, p. 130–131.

spręstoje byloje ieškovas Laurynas Gancovičius teigė, kad atsakovo pateiktas velionio brolio Jono Gancovičiaus testamentas yra niekinis, nes sudarytas po testatoriaus mirties ir prašo, kad būtų atvesti tą testamentą patvirtinę liudytojai⁵⁶. Tie liudytojai buvo pristatyti ir patvirtino testamento teisėtumą. Kitur dokumentas pripažįstamas neteisėtu, nes buvo nuplyšęs antspaudas⁵⁷ ar nurodoma, kad tiesiog netinkamai sudarytas⁵⁸. Liudininkai pasitelkiami ne tik įtarus, kad dokumentas yra suklastotas ar netinkamai sudarytas, bet ir kaip nors pražuvus pačiam dokumentui. Pavyzdžiui, 1517 m. byloje atsakovas Mikalojus Jonaitis teigia, kad pirkimo dokumentas sudegė, ir nori atsivesti sandorį patvirtinsiančius liudininkus⁵⁹.

Kaip matome, liudininkai išlieka tiek sandorio, tiek dokumento teisėtumą garantuojančiu veiksniu. Kokių priemonių buvo imamasi, jeigu dokumente užrašyti liudininkai buvo mirę? 1517 m. Jonas Mikalojaitis Radvila sprendė bylą, kurioje kaip įrodymas buvo panaudotas žemės pirkimo dokumentas⁶⁰. Tačiau vien jo nepakako ir atsakovo, kuris pateikė dokumentą, buvo pasiteirauta, ar yra gyvų liudininkų – paaiškėjo, kad jie visi buvo mirę. Atsakovas leido ieškovui pasirinkti iš kitų žinojusiųjų apie sandorį, kad paliudytų – pasirinktas asmuo paliudijo, kad sandoris buvo įvykęs. Šis atvejis įdomus tuo, jog prabilta apie liudininkus tik dėl to, kad jie visi buvo mirę. Tokių atvejų itin nedaug, kadangi privačių dokumentų testacijose būdavo nuo kelių iki keliolikos liudininkų – visų išmirimas praėjus neilgam laikui po sandorio buvo retas dalykas. Iki PLS Lietuvos Metrikoje nepavyko rasti atvejų, kad būtų minimi ar panaudojami senesni privatūs dokumentai, pvz., senelių ir pan. (panaudojamos tik ankstesnių valdovų privilegijos). Todėl galima spręsti, kad pagal to meto suvokimą privatus dokumentas galėjo būti patikima įrodymo priemonė teisme tik esant gyviems liudininkams. Galima atkreipti dėmesį ir į tai, kad bajorai stengdavosi, jog naujasis valdovas patvirtintų ankstesnio valdovo privilegijas. Visa tai leistų šio ankstyvojo laikotarpio (privataus dokumento raidos požiūriu) dokumento ir liudijimo santykį traktuoti ne kaip antinominį, bet kaip vienas kitą papildantį.

Būta ir apgavysčių, susijusių su sandorį patvirtinančių dokumentų išdavimu. Antai 1517 m. to pat žemės maršalo teisme užfiksuotas bandymas parduoti tą pačią žemę skirtingiems pirkėjams⁶¹. Pirkimą patvirtinantis dokumentas buvo išduotas tik antriems pirkėjams, o pirmieji, sumokėję už žemę 9 kapas, liko be nieko. Vis dėlto teismas nusprendė pirmųjų pirkėjų naudai. Įdomu, kad pirmasis sandoris buvo sudarytas be tai patvirtinančio privataus dokumento, bet jo buvo reikalaujama ir net dėl

⁵⁶ Ten pat, nr. 135, p. 176–179.

⁵⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, par. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2011, nr. 336, p. 557.

⁵⁸ *RIB*, t. 20, nr. 177, p. 235–237; nr. 307, p. 408–409.

⁵⁹ Ten pat, nr. 284, p. 990.

⁶⁰ Ten pat, nr. 37, p. 481.

⁶¹ Ten pat, nr. 343, p. 454.

to kreiptasi į vaivadą. Toks reikalavimas liudija jo, kaip teisinio garanto, reikšmę. Aptariamuoju laikotarpiu jau imamasi ir tam tikrų atsargumo priemonių. Antai Jonas Bogovitinavičius buvo pardavęs savo valdas Levui Parženavičiui, vėliau jas vėl išpirko, bet tuo metu neturėjo valdų pardavimo dokumento⁶². Tad apie 1521 m. Levas surašo dokumentą, kuriuo pažada, kad jį (dokumentą) grąžins. Čia galime pastebėti rūpestį, kad tas dokumentas kada nors ateityje nebūtų panaudotas bandant reikšti pretenzijas ir panašiai. Be to, perkant valdą naujajam šeimnininkui kartu atitenka ir visi su ta valda susiję dokumentai.

Nepaisant minėtųjų pavyzdžių, vis dėlto abejojimas dokumento teisėtumu ar kitokios su jo sudarymu susijusios sukybės aptariamuoju laikotarpiu pasitaiko palyginti retai. Kodėl nesistengta dažniau užginčyti privataus dokumento teisėtumo? Galime tai sieti su papildomomis išlaidomis. Suabejojus dokumentų teisėtumu buvo šaukiami liudininkai. Ieškovas, privertęs atsakovą juos atvesdinti, matyt, pralaimėjęs bylą, tas išlaidas turėjo padengti (kokių nors tai patvirtinančių duomenų nerasta). Tad atsakovui pateikus tvarkingus dokumentus, naivu buvo tikėtis pergalės stengiantis abejoti jų teisėtumu. Taip dokumentas padaro teismo procesą greitesnį ir pigesnį.

Apibendrinant galima teigti, kad tikroji rašto kultūros plėtra sietina su privataus dokumento funkcionavimo sklaida visuomenėje. Vakarų ir Vidurio Rytų Europoje privatus dokumentas tampa patikima juridine priemone dar XIII–XIV a., o LDK ir Maskvai pavaldžiose žemėse rašto kultūros sklaida vyksta vėliau. Čia tik nuo XV a. antrosios pusės tobulėja teismo proceso surašymas ir kartu privačių dokumentų funkcijų plėtra. Nuo XVI a. pradžios galime kalbėti apie aukštą rašto kultūros įsisavinimo lygį LDK.

Išvados

XIV a. pabaigoje–XV a. viduryje privačių dokumentų buvo sudaroma nedaug ir viena iš priežasčių ta, kad teismo procesas LDK ilgą laiką nebuvo aprašomas ir neskatino sandorius tarp privačių asmenų įforminti raštiškai. Iš esmės padėtis pradėjo keistis nuo XV a. 8–9 dešimtmečio su naujais LDK kanceliarijos veiklos standartais (Lietuvos Metrikos atsiradimas) ir plintančia norma raštu fiksuoti tiek teismų procesus, tiek privačiais dokumentais patvirtinti žemės valdų transakcijas.

Privataus dokumento juridinė galia nustatoma trimis kriterijais: panaudojimas teisme, santykis su valdovo patvirtinimu ir dokumento ginčijimo atvejai. Surinkta medžiaga leidžia teigti, kad XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje privatūs dokumentai buvo plačiai naudojami kaip pagrindinis įrodymas teismuose. Rasta daugiau nei 200 tokių atvejų. Tai buvo daugiausia turto pardavimo dokumentai, testamentai ir

⁶² 1521 m., Vilnius. Levas Parženavičius pažada Ivanui (Jonui) Bogovitinavičiui grąžinti jam su valdų pirkimu susijusius dokumentus, žr. LVIA, f. 1280, ap. 1, b. 574, l. 25.

skolos raštai. Privatūs dokumentai teismuose nėra minimi paprastai tik tuomet, kai teisiamsi dėl palyginti menkų sumų.

XV a. antrosios pusės–XVI a. pradžios Lietuvos Metrikoje gausu valdovo privilegijų, kuriomis patvirtinamos valdų transakcijos. Pagrindinis šių privilegijų šaltinis – privatus dokumentas. Galime aptikti ir kitokią praktiką, t. y. buvusių savininkų žodinį patvirtinimą, bet tai greičiau išimtiniai atvejai. Valdovo privilegija buvo svarus dokumentas, tačiau galima pastebėti, kad teismuose tokie valdovo patvirtinimo dokumentai pasitelkti retai. Čia visiškai užteko privataus dokumento juridinės galios.

Pateikus kaip įrodymą privatų dokumentą, papildomų įrodymų reikalauta tik suabejojus dokumento patikimumu (autentiškumu). Papildomu įrodymu tapdavo liudininkai, kurių nebuvimas tarp gyvųjų menkino dokumento galią, bet jos nenaikino – pasitelkiami kiti asmenys, žinoję apie įvykusį sandorį.

Istorijos šaltiniuose nepavyko rasti duomenų, kad būtų kaip nors priešinamasi dokumentui, kuris griautų nusistovėjusias tradicijas, ir pan. Nuo XV a. vidurio matome greitai augantį privataus dokumento svarbos suvokimą visuomenėje. Raštas tampa įprasta ir plačiai vartojama priemone, kuri papildo ir kartu keičia privačius santykius.

LEGAL POWER OF A PRIVATE DOCUMENT IN THE 15TH–EARLY 16TH CENTURY

Mindaugas Klovas

Summary

This article is dedicated to the hitherto little investigated topic of the private document in the Grand Duchy of Lithuania in the 15th – early 16th century. The key problem under consideration is the legal power of such document. Three aspects facilitate its “measuring”: utilization in court, relation to the approbation of the Sovereign, and attitude of the public (possibility of contest). Historical sources suggest of the birth of the private document in the GDL in the late 14th century, however, until the mid-15th century such documents were seldom drawn. Gradually the number of documents announced by private persons – the nobility, gentry and town-dwellers – increased. In the mid-15th century, court rulings related documents, characterized by amplified form and evidencing the emerging niche for the increase in importance of the private document, were started to be drawn, however the role the private document played in court was still rather insignificant. The situation changed dramatically with the introduction of the Lithuanian *Metrica* in the 1480s. This period witnessed the first cases of the utilization of the private document in court as the

key evidence that determined the proceeding of the case. More than 200 cases of such use of private documents in court were detected prior to the announcement of the First Statute of Lithuania (1529). Testaments, acknowledgements of debts, property sales and mortgage papers and other documents were regarded as key evidence in court. Noblemen strived to receive the Sovereign's privileges corroborating sales of property, however, they were not a compulsory means affirming estate related transactions. The private document was fully sufficient to legalize a transaction. In the second half of the 15th century such documents rapidly acquired the status of a common and widely used instrument supplementing and at the same time affecting private relations.